

Małgorzata Dziubak¹, Marek Motyka²

¹Pracownia Podstaw Opieki Położniczej Instytut Pielęgniarstwa i Położnictwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum, Kraków

²Zakład Psychologii Zdrowia, Instytut Pielęgniarstwa i Położnictwa, Wydział Nauk o Zdrowiu, Uniwersytet Jagielloński Collegium Medicum, Kraków

Wybrane czynniki warunkujące motywację wyboru studiów pielęgniarstwa

Selected factors influencing the motivation for choosing nursing profession

STRESZCZENIE

Wstęp. Zasadniczą motywacją wyboru zawodu pielęgniarki powinna być motywacja prospołeczna. Wydaje się, że empatia, podobnie jak poczucie koherencji, to czynniki mogące pozytywnie oddziaływać na efektywne funkcjonowanie zawodowe pielęgniarek i motywację do wykonywania tego zawodu.

Cel pracy. Celem badań podjętych w ramach niniejszej pracy była ocena zależności pomiędzy empatią i poczuciem koherencji a motywacją wyboru studiów pielęgniarstwa.

Materiał i metody. Badania przeprowadzono wśród 92 studentów pierwszego roku studiów pielęgniarstwa pierwszego stopnia Wydziału Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum w Krakowie. W przeprowadzonych badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego. Narzędziami badawczymi były: Indeks Reaktywności Interpersonalnej (IRI) autorstwa M.H. Davisa, Kwestionariusz Orientacji Życiowej (SOC 13) i Skala Motywacji Wyboru Zawodu własnego autorstwa.

Wyniki. Stwierdzono istotną statystycznie, dodatnią korelację pomiędzy takimi składnikami empatii, jak empatyczna troska i przyjmowanie cudzej perspektywy oraz poczuciem koherencji w aspekcie globalnym i cząstkowym a poziomem egocentrycznych motywów wyboru studiów pielęgniarstwa.

Wnioski. Empatia i poczucie koherencji stanowią ważne czynniki wpływające na prospołeczny charakter motywacji wyboru zawodu pielęgniarki.

Problemy Pielęgniarstwa 2014; 22 (2): 136–141

Słowa kluczowe: studenci pielęgniarstwa; motywacja; empatia; poczucie koherencji

ABSTRACT

Introduction. The principal motivation for choosing nursing profession should be pro-social motivation. It seems that empathy, as well as a sense of coherence are among the factors that may have a positive impact on the effective professional performance of nurses and motivation to practice this profession.

Aim. The aim of the research undertaken in this study was to evaluate the relationship between empathy as well as a sense of coherence and motivation in choosing nursing courses at university.

Materials and methods. The study was conducted among 92 first-year students of nursing undergraduate course of the Faculty of Health Sciences, Jagiellonian University Medical College in Krakow. Diagnostic survey method was used in the study. Research tools were the Interpersonal Reactivity Index (IRI) by MH Davis, Sense of Coherence Questionnaire (SOC 13) and motivation scale for choosing the profession designed by the author of this work.

Results. A statistically significant positive correlation has been found between the following components of empathy: empathic concern, accepting another person's perspective as well as a sense of coherence in global and particular terms, and the level of exocentric motives for choosing a nursing university course.

Adres do korespondencji: mgr Małgorzata Dziubak, Pracownia Podstaw Opieki Położniczej, ul. Zamoyskiego 58, 30–523 Kraków, tel.: 12 656 37 27, faks: 12 6563727, e-mail: m.dziubak@uj.edu.pl

Conclusions. Empathy and a sense of coherence are important factors influencing the pro-social nature of motivation for choosing the nursing profession.

Nursing Topics 2014; 22 (2): 136–141

Key words: nursing students; motivation; empathy; sense of coherence

Wstęp

Profesjonalne pielęgowanie to oparte na naukowych podstawach, efektywne pomaganie człowiekowi w zdrowiu, chorobie oraz niepełnosprawności [1]. Kluczowym czynnikiem zapewniającym właściwy charakter tej pomocy jest odpowiednio wysoka i prospołecznie ukierunkowana motywacja osób wykonujących zawód pielęgniarstwa.

Ważnym czynnikiem, mogącym mieć pozytywny wpływ na prospołeczne aspekty motywacji wykonywania tego zawodu, jest empatia. Wyraża się ona zdolnością wczucia się w emocjonalną sytuację drugiego człowieka i spojrzenia na daną sprawę nie tylko ze swojej, ale i z jego perspektywy [2–4]. Empatia pobudza do bezinteresownej troski o innych, sprzyja rozwojowi postaw prospołecznych, ułatwia przekazywanie informacji w kontaktach międzyludzkich, pozytywnie wpływa na postrzeganie zasad moralnych i rozumienie dotyczące tych zasad. Wpływa także na lepsze postrzeganie pacjentów, a nawet na poprawę stanu zdrowia i zadowolenie pacjentów ze świadczonej opieki [5, 6]. Biorąc pod uwagę znaczenie tego czynnika można uznać, że proces przygotowywania kandydatów do zawodu pielęgniarki powinien uwzględniać rozwijanie i wzmacnianie zdolności empatycznych studentów [3].

Drugim ważnym czynnikiem, związanym z profesjonalnym funkcjonowaniem pielęgniarstwa, w tym z motywacyjnym aspektem tego funkcjonowania, jest poczucie koherencji. Pomaga ono pielęgniarkom radzić sobie ze stresem i chroni przed wypaleniem zawodowym, pomaga także w odnalezieniu głębszego sensu wykonywanej pracy [7]. Poczucie koherencji jest to globalna orientacja człowieka, wyrażająca stopień, w jakim człowiek ma dominujące i trwałe poczucie pewności, że życie ma charakter przewidywalny i wytłumaczalny oraz że dostępne są mu zasoby pozwalające sprostać napotykanym trudnościom i wymaganiom, traktowanym jako wyzwania warte wysiłku i zaangażowania [8]. W badaniach zwrócono uwagę na poczucie koherencji ze względu na jej mobilizującą funkcję w radzeniu sobie z wymaganiami tego trudnego zawodu.

Cel pracy

Podstawowym celem badań podjętych w ramach niniejszej pracy była empiryczna ocena zależności pomiędzy empatią i poczuciem koherencji a charakterem motywacji wyboru studiów pielęgniarstwa.

Materiał i metody

Badania przeprowadzono wśród studentów pierwszego roku studiów pielęgniarstwa pierwszego stopnia Wydziału Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Jagiellońskiego *Collegium Medicum* w Krakowie w 2012 roku. W badaniu wzięło udział 92 studentów, którzy wyrazili zgodę na udział w badaniu. Badani studenci byli w wieku od 19 do 28 lat. Najliczniejszą grupę stanowili respondenci w wieku 20 lat (76,1%), następnie w wieku 21 lat (13,0%). Z uwagi na udział w badaniu tylko czterech mężczyzn (4,3% ogółu badanych), w pracy stosowano tytuł „pielęgniarka”, niezależnie od płci. Na prowadzenie badań uzyskano zgodę Komisji Bioetycznej Uniwersytetu Jagiellońskiego nr KBET/181/B/2012.

W przeprowadzonych badaniach posłużono się metodą sondażu diagnostycznego, stosując następujące narzędzia badawcze:

1. Indeks Reaktywności Interpersonalnej (IRI, *Interpersonal Reactivity Index*) autorstwa Davisa, służący do pomiaru empatii. Test zawiera 28 stwierdzeń, które tworzą cztery podskale składające się na empatię całkowitą (IRI). Podskala Empatycznej Troski (ET) ocenia skłonność do doświadczania uczucia troski o innych ludzi; podskala Osobistej Przykrości (OP) bada skłonność do odczuwania przykrości i dyskomfortu w odpowiedzi na cierpienie innych ludzi; podskala Przyjmowania Perspektywy (PP) dotyczy skłonności do przyjmowania psychologicznego punktu widzenia innych ludzi oraz podskala Fantazji (F) mierząca zdolność do dokonywanego za pomocą wyobraźni przeniesienia się w fikcyjne sytuacje [9]. Wyższe wyniki empatii całkowitej (IRI) i każdej podskali odpowiadają wyższemu poziomowi empatii.

2. Kwestionariusz Orientacji Życiowej w wersji skróconej (SOC 13), służący do pomiaru globalnego poczucia koherencji i jego składowych: poczucia zrozumiałości (PZR), poczucia zaradności (PZ) i poczucia sensowności (PS). Poczucie zrozumiałości odnosi się do stopnia, w jakim człowiek spostrzega napływające ze środowiska informacje jako uporządkowane, spójne i dające się zrozumieć i w związku z tym żyje w przekonaniu, że wydarzenia można zrozumieć i przewidzieć. Poczucie zaradności jest to stopień, w jakim człowiek spostrzega dostępne mu zasoby jako wystarczające, by sprostać wymaganiom każdej sytuacji. Poczucie sensowności to stopień, w jakim człowiek czuje, że życie ma sens, a więc, że

przynajmniej część problemów i wymagań jakie niesie życie, warta jest wysiłku i zaangażowania. Zakłada się że najważniejsze jest poczucie sensowności (element motywacyjny), chociaż skuteczne radzenie sobie ze stresem zależy od poczucia koherencji jako całości [8].

3. Skala Motywacji Wyboru Zawodu własnego autorstwa, która służyła do oceny charakteru motywacji kierującej wyborem zawodu pielęgniarki przez respondenta. Zawierała 17 motywów wyboru zawodu pielęgniarki, które na podstawie literatury [10–12] podzielono na dwie grupy: motywy prospołeczne (w tym podgrupę motywów o charakterze egzocentrycznym i podgrupę motywów o charakterze endocentrycznym) oraz motywy egocentryczne. Motywy prospołeczne mogą być wyznaczone oczekiwaniem wzmocnień wewnętrznych wynikających z potwierdzenia poczucia własnej wartości (motywy endocentryczne) lub wzmocnień płynących ze świadomości poprawy sytuacji innej osoby (motywy egzocentryczne). Jako motywy egocentryczne przyjęto następujące wskazania osób badanych: pracę dla dobra innych, ważność społecznej funkcji zawodu, zainteresowanie pielęgniarstwem, posiadanie predyspozycji do wykonywania tego zawodu, a także pragnienie samorealizacji w zawodzie pielęgniarki. Wśród motywów endocentrycznych wyróżniono te wskazania, które podkreślały prestiż i uznanie społeczne zawodu. Motywacja egocentryczna wyznaczona jest oczekiwaniem wzmocnień zewnętrznych, których źródłem jest własna korzyść. Za motywy egocentryczne uznano wskazania dotyczące osiągania korzyści z wykonywanej działalności (korzyści materialne, warunki i czas pracy, kariera i awans). Aby ocenić poziom dominującej motywacji wyboru zawodu zastosowano czterostopniową skalę pomiarową typu Likerta, na której respondent wskazywał stopień, w jakim wybrany motyw decydował o jego wyborze, to jest bardzo duży — 4, duży — 3, niewielki — 2, bez znaczenia — 1. Uzyskany wynik liczbowy w każdej z trzech podskal (motywacja egocentryczna, egzocentryczna i egzocentryczna) przeliczano na skalę procentową od 0 do 100%, traktując go jako procent maksymalnej motywacji (100%) możliwej teoretycznie do uzyskania w danej kategorii.

Obliczeń dokonano w programie Statistica 8.0 PL z zastosowaniem współczynników korelacji Tau-Kendalla, gamma Kruskala i rang Spearmana oraz testu U Manna-Whitneya. Różnice istotne statystycznie przyjmowano na poziomie $\alpha = 0,05$.

Wyniki

Średni poziom motywacji wyboru zawodu pielęgniarki wynosił: egzocentrycznej — 66,4% (SD = 15,4%), endocentrycznej — 32,1% (SD = 23,6%) i egocentrycznej — 49,4% (SD = 14,9%).

Oceniając poziom empatii w badanej grupie studentów, stwierdzono, że średni poziom empatii całkowitej (IRI) wynosił 66,295 (SD = 10,691). Średnie wartości poziomu empatii w poszczególnych podskalach kształtowały się następująco: empatyczna troska (ET) — 18,239 (SD = 4,060), osobista przykrość (OP) — 12,557 (SD = 4,008), przyjmowanie perspektywy (PP) — 18,080 (SD = 4,740), fantazja (F) — 17,420 (SD = 5,636).

Mając na uwadze cel badań, sprawdzono, czy istnieje zależność pomiędzy empatią, w tym jej elementami, a charakterem motywacji wyboru zawodu pielęgniarki. Udowodniono istotną statystycznie dodatnią korelację pomiędzy wynikami podskali empatycznej troski (ET) i podskali przyjmowania perspektywy (PP) a poziomem egzocentrycznych motywów wyboru studiów pielęgniarskich. Globalny indeks IRI okazał się również dodatnio i istotnie statystycznie skorelowany z natężeniem motywów egzocentrycznych. Zależność ta nie została potwierdzona współczynnikiem rang Spearmana, ale okazała się istotna w przypadku zastosowania w analizie współczynnika gamma Kruskala i Tau-Kendalla. Wyniki korelacji istotne statystycznie zamieszczono w tabeli 1.

Uzyskane wyniki wskazują na empatię jako podłoże motywacji opartej na trosce o dobro drugiego człowieka i znajdują potwierdzenie w literaturze badanego problemu, gdzie podkreśla się, że wybór kierunku studiów pielęgniarskich powinien pozostawać w ścisłej relacji z poziomem empatii studentów.

Kolejnym ocenianym czynnikiem w badanej grupie studentów było poczucie koherencji. Średnia wartość globalnego poziomu poczucia koherencji (SOC, *sense of coherence*) wynosiła 56,678 (SD = 11,599), a średnie wartości jej poszczególnych komponentów były następujące: poczucie sensowności (PS) — 20,078 (SD = 4,409), poczucie zaradności (PZ) — 17,456 (SD = 4,089), poczucie zrozumiałości (PZR) — 19,144 (SD = 5,256).

Udowodniono istotną statystycznie dodatnią korelację pomiędzy globalnym poziomem poczucia koherencji (SOC) oraz jej wszystkimi komponentami, to jest poczuciem sensowności (PS), poczuciem zaradności (PZ) i poczuciem zrozumiałości (PZR), a poziomem egzocentrycznych motywów wyboru studiów pielęgniarskich. Wyniki korelacji istotne statystycznie prezentuje tabela 2.

Uzyskane wyniki świadczą, iż czynnikiem sprzyjającym prospołecznej motywacji wyboru zawodu pielęgniarki jest poczucie koherencji zarówno w aspekcie globalnym, jak i cząstkowym, przy czym szczególnie wysoka, pozytywna korelacja dotyczy związku poczucia sensu i motywacji prospołecznej.

Tabela 1. Analiza korelacji między poziomem empatii całkowitej i jej składników a podskalami mierzącymi motywę wyboru studiów pielęgniarstwach

Table 1. Analysis of correlation between the level of total empathy as well as its components and the subscales that measure motivation for choosing a nursing university course

Podskale mierzące: a) poziom empatii b) motywę wyboru pielęgniarstwa	Współczynniki korelacji rang Spearmana, gamma Kruskala i Tau-Kendalla								
	R	t(N-2)	p	Gamma	Z	p	Tau	Z	p
a) IRI									
b) egzocentryczne	0,217	1,930	0,057	0,169	2,016	0,044	0,157	2,016	0,044
a) PP									
b) egzocentryczne	0,280	2,522	0,014	0,225	2,643	0,008	0,205	2,643	0,008
a) ET									
b) egzocentryczne	0,287	2,595	0,011	0,239	2,783	0,005	0,216	2,783	0,005

Tabela 2. Analiza korelacji między podskalami mierzącymi globalny poziom poczucia koherencji i jej składników a podskalami mierzącymi motywę wyboru studiów pielęgniarstwach

Table 2. Correlation analysis between the subscales that measure global levels of a sense of coherence as well as its components and subscales that measure motivation for choosing a nursing university course

Podskale mierzące: a) poczucie koherencji b) motywę wyboru pielęgniarstwa	Współczynniki korelacji rang Spearmana, gamma Kruskala i Tau-Kendalla								
	R	t(N-2)	p	Gamma	Z	p	Tau	Z	P
a) SOC									
b) egzocentryczne	0,458	4,464	0,000	0,352	4,222	0,000	0,328	4,222	0,000
a) PS									
b) egzocentryczne	0,523	5,319	0,000	0,429	5,060	0,000	0,393	5,060	0,000
a) PZ									
b) egzocentryczne	0,335	3,078	0,003	0,265	3,098	0,002	0,241	3,098	0,002
a) PZR									
b) egzocentryczne	0,291	2,637	0,010	0,231	2,731	0,006	0,212	2,731	0,006

Dyskusja

Ważnym czynnikiem warunkującym przebieg nauki zawodu oraz styl jego wykonywania jest charakter i poziom motywacji jego wyboru [13]. Charakter motywacji wyboru pielęgniarstwa wpływa na funkcjonowanie w tym zawodzie, w tym jego jakość społeczną i moralną. Jak się powszechnie przyjmuje, motywacja prospołeczna jest zasadniczą motywacją tego wyboru [14]. Wysoki poziom empatii współwystępuje pozytywnie z udzielaniem pomocy innym, dlatego wśród ważnych czynników wpływających na ten rodzaj

motywacji wymienia się właśnie empatię. Sprzyja ona kształtowaniu postaw i zachowań prospołecznych. Człowiek empatyczny chętnie pomaga innym i szczerze okazuje troskę, a relacje interpersonalne wyznaczone empatią warunkują powstawanie uczuć wzajemnej życzliwości i tolerancji [6].

Na podstawie wyników przeprowadzonych badań potwierdzono związek między empatią a prospołeczną motywacją wyboru zawodu pielęgniarstwa. Wyższemu poziomowi motywacji egzocentrycznej towarzyszyło większe natężenie takich kompo-

mentów empatii, jak empatyczna troska (ET) oraz przyjmowanie cudzej perspektywy (PP). Wynik ten jest zgodny z doniesieniami zamieszczonymi w literaturze, zgodnie z którymi motywacja związana z empatyczną troską i przyjmowaniem perspektywy ma charakter altruistyczny [9]. Uzyskane wyniki badań własnych znajdują potwierdzenie w badaniach Turczyńskiej i wsp., którzy badając empatię testem IRI autorstwa M.H. Davisa oraz motywę wyboru zawodu wśród studentów VI roku wydziału lekarskiego, wykazali związek empatii z motywacją prospołeczną, czyli chęcią niesienia pomocy cierpiącym. Wraz ze wzrostem znaczenia tego motywu wzrastał również poziom empatii [15].

Średni poziom empatii całkowitej (IRI) w badanej grupie studentów wynosił 66,29 punktów (SD = 10,691). Możliwy do uzyskania maksymalny poziom empatii całkowitej, jaki można uzyskać w badaniu kwestionariuszem IRI autorstwa M.H. Davisa, to 112 punktów. Dane te świadczą, iż średni poziom empatii całkowitej w badanej grupie studentów nie należy do wysokich. Przytoczone wcześniej wyniki Turczyńskiej i wsp., były wyższe, średni poziom empatii całkowitej wyniósł aż 94,47 punkta [15]. Dokonując porównania uzyskanych wyników w zakresie poszczególnych komponentów empatii wśród pracujących zawodowo pielęgniarek [16] a badaną grupą studentów, u studentów stwierdzono nieco wyższy poziom przyjmowania perspektywy (PP), podobny poziom empatycznej troski (ET), wyższy poziom fantazji (F) oraz niższy poziom osobistej przykrości (OP).

Przeprowadzone badania własne wykazały ponadto wyraźny związek pomiędzy poczuciem koherencji badanych studentów pielęgniarstwa a charakterem motywów wyboru tego zawodu. Globalne poczucie koherencji, podobnie jak każdy z jej składników, okazały się zmiennymi korelującymi dodatnio z motywacją prospołeczną. Można więc przypuszczać, że studenci o silnym poczuciu koherencji to grupa studentów, która ma szansę na szczególną trwałość motywacji do studiowania pielęgniarstwa, a następnie wykonywania tego zawodu.

W literaturze przedmiotu znajdujemy niewiele badań nad związkiem poczucia koherencji z motywami wyboru pielęgniarstwa. Należą do nich badania przeprowadzone przez Binkowską-Bury i wsp. [17, 18], w których uzyskano podobne wyniki. Wykazano w nich istotny statystycznie związek poczucia koherencji i jej składowych z motywami prospołecznymi wyboru zawodu pielęgniarki, ale też z motywami o charakterze egocentrycznym. Podobnie Szarpak i wsp. [19] podają, że poczucie koherencji może mieć wpływ na motywację wyboru zawodu ratownika medycznego.

Wyniki prezentowanych badań są częścią większego, mającego charakter longitudinalny, projektu badań nad motywacją wyboru zawodu pielęgniarki oraz czynników determinujących tę motywację. Przytoczone wyniki mają charakter badań wstępnych i zostały przeprowadzone na stosunkowo nielicznej próbie studentów, wydają się jednak obiecujące. Założenia projektu przewidują przeprowadzenie analizy na większej grupie studentów, co na pewno pozwoli na bardziej obiektywny i pełniejszy obraz motywacji wyboru zawodu pielęgniarki oraz determinujących ją czynników.

Wnioski

- Większe natężenie komponentów empatii — empatyczna troska (ET) i przyjmowanie cudzej perspektywy (PP), towarzyszą motywacji egocentrycznej wyboru studiów pielęgniarstwa.
- Wyższy globalny poziom poczucia koherencji i jej wszystkich komponentów, to jest poczucia sensowności, poczucia zaradności i poczucia zrozumiałości, towarzyszą motywacji egocentrycznej wyboru studiów pielęgniarstwa.

Piśmiennictwo

1. Ciechaniewicz W. Dawca i biorca pielęgnowania. W: Ślusarska B., Zarzycka D., Zahradniczek K. (red.). Podstawy pielęgniarstwa. Wydawnictwo Czelej, Lublin 2004: 293–338.
2. Cunico L., Sartori R., Marognoli O., Meneghini A.M. Developing empathy in nursing students: a cohort longitudinal study. *J. Clin. Nurs.* 2012; 21 (13–14): 2016–2025.
3. McKenna L., Boyle M., Brown T. i wsp. Levels of empathy in undergraduate nursing students. *Int. J. Nurs. Pract.* 2012; 18: 246–251.
4. Motyka M. Pielęgnowanie a pomoc psychiczna w chorobie. CEM, Warszawa 1999.
5. Kliszcz J., Nowicka-Sauer K., Trzeciak B., Nowak P., Sadowska A. Empathy in health care providers — validation study of the Polish version of the Jefferson Scale of Empathy. *Adv. Med. Sci.* 2006; 51: 219–225.
6. Kliš M. Adaptacyjna rola empatii w różnych sytuacjach życiowych. *Horyzonty Psychologii* 2012; 2: 147–171.
7. Basińska M.A., Andruszkiewicz A., Grabowska M. Nurses' sense of coherence and their work related patterns of behaviour. *Int. J. Occup. Med. En.* 2011; 24 (3): 256–266.
8. Antonovsky A. Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2005.
9. Davis M.H. Empatia. O umiejętności współodczuwania. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1999.
10. Reykowski J. Podstawowe mechanizmy regulacji społecznego zachowania się człowieka. W: Reykowski J. (red.). Teoria osobowości a zachowania prospołeczne. Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1978: 1–29.
11. Szuster A. W poszukiwaniu źródeł i uwarunkowań ludzkiego altruizmu. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 2005.

12. Lipka A., Król M., Waszczak S., Winnicka-Wejs A. Kształtowanie motywacji wewnętrznej. Difin SA, Warszawa 2010.
13. Czarnecki K.M., Czygier S. Zawód i praca człowieka. W: Czarnecki K.M. (red.). Podstawowe pojęcia zawodownawstwa. Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, Sosnowiec 2008: 75–124.
14. Czerw A., Borkowska A. Praca zawodowa jako obszar realizowania misji społecznej. *Psychologia społeczna* 2010; 54 (15): 303–315.
15. Turczyńska K., Księżpolska-Kaczorowska A., Hebanowski M., Komorowska-Szczepańska W. Empatia i motywy wyboru studiów medycznych jako przykład wskaźników pomocnych w ocenie predyspozycji kandydatów do zawodu lekarza. *Pol. Merkuriusz Lek.* 2003; 14 (81): 243–247.
16. Kurowska K., Zuza-Witkowska A. Empatia a wypalenie zawodowe u pielęgniarek onkologicznych. *Now. Lek.* 2011; 80 (4): 277–282.
17. Binkowska-Bury M., Marć M., Boratyn-Dubiel L. Poczucie koherencji a motywy wyboru zawodu pielęgniarki i położnej. *Prz. Med. Uniw. Rzesz.* 2006; 1: 34–40.
18. Binkowska-Bury M., Marć M., Sobolewski M. Orientacja życiowa a czynniki motywujące młodzież do podejmowania kształcenia w zawodzie pielęgniarki w oparciu o badania studentów kierunku pielęgniarstwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. *Prz Med. Uniw Rzesz* 2005; 2:149–155.
19. Szarpak Ł., Patynowska A.M., Ziemia R., Madział M., Dec M. The sense of orientation in life and reasons for choosing the profession of paramedic. *Mil. Phar. Med.* 2013; 6 (1): 53–58.